

ПРОБЛЕМИТЕ В ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ Д-Р ВАСИЛ РАДОСЛАВОВ И ЦАР ФЕРДИНАНД В ГОДИНИТЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Професор д.и.н. Бисер Георгиев

georgievb@dir.bg

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

ПК 9712, Шумен, ул. „Университетска“ № 115

Анотация: Настоящата статия проследява отношенията между министър-председателя на България – д-р Васил Радославов, и цар Фердинанд по време на Първата световна война. До този момент те не са били обект на специално изследване, независимо от наличието на значително количество изворов материал в централните български архивохранилища, мемоарната литература и политическата преса. С малки изключения (в трудове на акад. Г. Марков, проф. Д. Саздов и още няколко автори) повечето от досегашните оценки в историческите изследвания за единдействието и сблъсъците между двамата държавни мъже до голяма степен са повърхностни или се нуждаят от сериозни корекции. Много от авторите от 50-те до началото на 80-те години на XX век буквално препредават почти дословно написаното в публикуваните спомени или в пресата, което е неправилно. Същевременно изследването на отношенията между Фердинанд и Радославов е изключително важен проблем, защото той до голяма степен осветлява някои съдбоносни моменти от българската история. Това е направено по-долу.

Ключови думи: Първа световна война, цар Фердинанд, д-р Васил Радославов

THE PROBLEMS IN THE RELATIONSHIP BETWEEN DR. V. RADOSLAVOV AND TSAR FERDINAND DURING THE YEARS OF WORLD WAR I

Professor Bisser Georgiev

georgievb@dir.bg

Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: This entry follows the relationship between Bulgaria's Prime Minister Dr. Radoslavov and Tsar Ferdinand during World War 1. Regardless of the significant number of source material kept in central Bulgarian archive repositories, memoir literature or political press, they have been subjected to no research until recently. With the exception of a few authors (the works of Acad. G. Markov, Prof. D. Sazdov and several others), the majority of today's historical assessments concerning the historical research related to the synergy and clashes of those two statesmen are either shallow or need serious corrections. Most of the authors working between the 50's and the 80's of the 20th century simply copy the information included in memoirs or the press, which is incorrect. At the same time studying the relationship between

Ferdinand and Radoslavov is of vital importance, because their interactions to a great extent enlighten some of the most important moments in Bulgarian history. This is done in the paper.

Key words: World War I, Tsar Ferdinand, Dr. Vasil Radoslavov

До настоящия момент отношенията между д-р Васил Радославов и цар Фердинанд по време на Първата световна война не са били обект на специално изследване. Същевременно документалните сведения за взаимоотношенията между двамата през периода съвсем не са малко. В мемоарната литература се набляга главно на негативното отношение на Кобурга към Васил Радославов⁴⁸ [47: 626–627], но почти липсват категорични оценки за становището на водача на либералите за монарха. Писмените контакти между двамата, останали в архивите, в повечето случаи са кратки и служебни⁴⁹, за разлика от прочувствените писма между младия либерал и Александър Батенберг⁵⁰. Поради негативния резултат от Първата световна война за България, повечето мемоаристи хулят Радославов и Фердинанд, или избягват да пишат за тях [41: 44 сл.; 4: 165 сл.; 43: 302; 22: 50 сл.; 42: 152 сл.]. Подобно отношение има политическата преса. Независимо от това, сведенията са напълно достатъчни, за да се очертае ясна картина за контактите между двамата държавни мъже.

За написването на настоящия труд са използвани непубликувани сведения от централните архивохранилища, пресата, стенографски дневници на народните събрания, публицистика и мемоарна литература. Взети са под внимание и постиженията на съвременната историография.

* * *

Изборът на Фердинанд за нов български княз през пролетта на 1887 г. преминава при активното противопоставяне на д-р Васил Радославов, който по това време оглавява правителството. Основната причина за това е, че младият министър-председател твърдо държи на престола да се върне Александър I. На тази основа между него и първия регент Стефан Стамболов се създават остри противоречия, които на моменти достигат до открит сблъсък. Всеки свързва реализацията на своята теза с бъдещото си политическо утвърждаване. За министър-председателя връщането на предишния монарх е свързано с оставането му на власт, докато според Стефан Стамболов изборът на нов княз ще доведе до промяна в управлението, с изваждането на В. Радославов и привържениците му от него [18: 111 сл.].

Независимо от положените усилия, задачата Александър I да бъде убеден да приеме отново българската корона се проваля. След избора на Фердинанд за български княз Радославов е принуден да подаде оставка. Изтласкването му от властта през лятото на 1887 г. [36: 171 сл.] е най-сериозното политическо поражение в ка-

⁴⁸ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. I, л. 125–126.

⁴⁹ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (по-нататък: НБКМ – БИА), ф. 263, оп. 1, а.е. 4, л. 119–121, а.е. 12, л. 6, а.е. 13, л. 177, 178, 189в, 201–202, 243, 302–303, а.е. 14, л. 163–164 и др.

⁵⁰ Вж. напр. НА – БАН, ф. 45к, оп. 1, а.е. 30, л. 1–6.

риерата му до този момент, но не и нейният край. Бъдещият водач на либералите, макар и в опозиция, признава легитимността на избора и в следващите години търси пътища за затопляне на отношенията с короната [11: 113–129].

Първите контакти на Кобурга с бившия министър-председател са натоварени с напрежение. С пристигането си в България амбициозният монарх прави опит да привлече политически мъже, без да щади подаръците [7: 210]. Радославов също е „почетен“. Въпреки че не присъства на посрещането [56: 18], князът му връчва заочно ордена „Св. Александър“. Младият либерал единствен от всички наградени връща високото държавно отличие, защото действащият Основен закон забранява получаването на ордени, освен за военни заслуги⁵¹. Около година по-късно осъзнава грешката си, но след този случай мнителният Фердинанд дълго време запазва резервирано отношение към него⁵² [47: 279, 617–618, 626].

Либералите около д-р Васил Радославов постепенно се сближават с Двореца и стават основни фигури при отстраняването на Стефан Стамболов от власт през 1894 г. и на д-р Константин Стоилов в края на 1898 г. [13: 245 сл.; 12: 209–213]. Тук следва да отбележим, че Фердинанд използва радославистите, за да увеличи влиянието си върху управлението, но винаги игнорира водача им, когато същият трябва да поеме министър-председателския пост. За да остави привържениците си на власт, Радославов на няколко пъти премълчава обидите [17: 190 сл.]⁵³, но през есента на 1900 г. князът прекрачва границата на поносимостта, опитвайки се да предизвика разцепление в Либералната партия. Така се стига до открит сблъсък. Използвайки парламентарното мнозинство, Васил Радославов се опитва да наложи оставането си на власт, но Кобургът разпуска Десетото народно събрание. Още на следващата година отмъстителният монарх прикрито инсценира даването на кабинета Иванчов-Радославов под съд за нарушаване на Конституцията и законите на страната. Такива не липсват, но процесът има партизански характер. Делото завършва с ефективна присъда, а осъдените министри не влизат в затвора единствено поради амнистията, която стамболовистите в Тринадесетото народно събрание гласуват в края на 1903 г. [14: 120 сл.].

Съдебният процес и интригите на княза предизвикват още много отрицателни емоции за водача на либералите. В началото на ХХ век партията му се разпада и от нея излизат тончевистите, които през 1904 г. формират основите на бъдещата Младолиберална партия [15: 30–83]. Преживяното кара вече петдесетгодишният политик да преосмисли отново стратегията си и да се откаже окончателно от откритото противопоставяне на Двореца. От средата на 1904 г. започват опити за ново стопляне на отношенията, които завършват с успех през лятото на 1907 г., когато водачът на либералите, за първи път след 1900 г., е поканен на аудиенция

⁵¹ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. I, л. 125. Запазва си само грамотата за него. Централен държавен архив – София (по-нататък ЦДА), ф. 313к, оп. 1, а.е. 11, л. 1

⁵² ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 36, л. 1.

⁵³ Тази позиция е наложена отгоре на парламентарните му сподвижници и активистите на партията, но политиката на ласкаене на княза не се споделя от някои негови последователи. ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 421, л. 4–5; а.е. 960, л. 3–4; НА – БАН, ф. 45к, оп. 1, а.е. 355, л. 1–2; ф. 57к, оп. 1, а.е. 84, л. 1–2. Вж. и Втори конгрес на Либералната партия. София, 1998, с. XXII, 2.

[16: 67]. Добрият тон е възстановен и независимо че не получава властта, в следващите години д-р Радославов се държи лоялно, а понякога дори раболепно⁵⁴. Така напр., въпреки изключителната непопулярност на новия чл. 17 в приетата през 1911 г. Конституция, той го одобрява и гласува за него. В речта си пред Великото народно събрание силно принизява значението на сериозно увеличените правомощия на монарха. Едновременно с това преувеличава заслугите на Фердинанд за обявяването на независимостта и отправя суперлативи към личността на царя⁵⁵. Подобно е и поведението му през следващите години. Използва се всеки повод да се засвидетелства верноподаничество⁵⁶ с цел да се демонстрира по-голяма „благонадеждност“ от тази на конкурентите за властта. Една стратегия, която съвсем не украсява политическия образ на Васил Радославов, но същевременно е единствен път за него към министерското кресло, след дългото му оставане в опозиция, на прага на старостта. Към това следва да прибавим, че въпреки това поведение успехът не е гарантиран. Воден от своите интереси, Фердинанд държи Радославов като възможен резерв и не го включва в плановете си, докато положението не стане толкова критично, че да няма друга възможност за политически избор.

Избухването на Балканската война заварва д-р Васил Радославов неподготвен. Въпреки войнственния тон и декларациите, че ще поддържа правителството, той е искрено разтревожен за политическото си бъдеще. Неговите противници дори разпространяват слухове, че научавайки за обявяването на войната, лидерът на либералите изрича фразата: „Изядоха ни хлябеца!“, имайки предвид, че русофилски настроените партии ще осъществят националното обединение и ще получат огромно обществено влияние за сметка на неговите привърженици⁵⁷.

Въпреки трудностите на войната, „Народни права“ продължава да излиза и увеличава Радославовото влияние в обществения живот, независимо че партията му е в опозиция. В хода на дебатите около сключването на мирните договори се проявява и традиционният му максимализъм по националния въпрос⁵⁸.

На 17 май 1913 г. В. Радославов, Н. Генадиев, Д. Тончев и Ал. Малинов са повикани на аудиенция. Фердинанд им разкрива информацията за договора със Сърбия от 29 февруари 1912 г. [47: 381–382; 20: 109], което увеличава агресивния тон на либералския шеф към неверните съюзници и „обърканата“ външна политика на Гешов⁵⁹.

Призивите да не се отстъпва Солун на Гърция и Македония да остане „цялата“ за България са добър популистски ход, с който Радославов прави заявка за поема-

⁵⁴ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 952, л. 150–151; НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 4, а.е. 4338, л. 24; Народни права, бр. 210 от 23 септ. 1908, бр. 140 от 1 юли 1910 и др.

⁵⁵ Стенографски дневници на Петото велико народно събрание. София, 1911, с. 220–223. Вж. и НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, л. 142.

⁵⁶ В това отношение е особено показателен материалът, публикуван по случай 25-годишнината от възкачването на Фердинанд на престола. Народни права, бр. 173 от 1 авг. 1912.

⁵⁷ Впоследствие Радославов отрича публично слуховете. Вж. Стенографски дневници на Петнадесетото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия. Кн. I. София, 1912, с. 295.

⁵⁸ Стенографски дневници на Петнадесетото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия. Кн. I. София, 1913, с. 64–66, 422–427.

⁵⁹ Народни права, бр. 112 от 18 май, бр. 114 от 21 май 1913 и др.

не на властта, но издигнатите лозунги са реално неизпълними. Като опитен политик, той сам си дава сметка за това. Целта му е различна: не само да се добере до управлението, но да го задържи, убеждавайки Фердинанд в необходимостта от генерална промяна на външната политика след оставката на Ив. Ев. Гешов [40: 66–67]. Кобургът по принцип не е против подобно решение (някои автори са на мнение, че той е германски агент [54: 104 сл.]), но в конкретния случай няма как да се съгласи, защото предлаганият ход е крайно рискован в момент, когато се решава съдбата на България. Монархът го заявява в прав текст на аудиенцията, с което дава на водача на либералите да разбере, че надеждите му да оглави министерския съвет на този етап са илюзорни. Той от своя страна пък отказва партията му да участва в кабинет под председателството на д-р Ст. Данев. Раздразнен, че плановете му за споделяне на отговорността за бъдеща агресивна политика се провалят, Фердинанд кани на 29 май д-р В. Радославов и П. Пешев в двореца. Там избухва скандал, провокиран от острия тон на царя. Силно обиден, В. Радославов напуска, без да се сбогува [48: 626], а два дни по-късно в „Народни права“ се появява подробно обяснение на събитията и позицията на либералския шеф⁶⁰.

Избухването на Междусъюзническата война заварва управляващите безкрайно неподготвени. В настъпилата само за няколко дни катастрофална обстановка Даневото правителство подава оставка. Възражда се идеята за широк коалиционен кабинет. Изненадващо този път Радославов единствен дава съгласието си да влезе в него с още двама свои привърженици (Д. Тончев и д-р Н. Геннадиев отказват [31: 44–45]), но поставя условие външнополитическият курс да бъде преориентиран към Виена. След двуседмични безрезултатни преговори, на 4 юли сутринта Фердинанд кани персонално д-р В. Радославов и П. Пешев на аудиенция. Безизходната ситуация принуждава монархът още същата вечер да повери властта на „омразния му“ Радославов, който създава коалиционен кабинет от представители на трите либерални партии⁶¹, защото русофилски настроените политици отказват участие [49: 69 сл.; 33: 156]. Във връзка с това определено може да се каже, че той отново, както през 1899 г., „се налага“ на Кобурга, а не идва на власт по неговото „благоволение“⁶².

Правителството на д-р Васил Радославов успява да сключи мир, но цената е висока и управляващите губят парламентарните избори на 24 ноември 1913 г. [26: 237]. Кабинетът трябва да подаде оставка, но Радославов се възползва от вродената мнителност на Фердинанд, раздухвайки умело „опасността“ от обявяване на република⁶³. Кобургът се поддава и започва да крои планове да разформира новото събрание. Така за известно време между него и премиера се постига едино-

⁶⁰ Народни права, бр. 123 от 31 май 1913.

⁶¹ Състава на кабинета вж. в: Стенографски дневници на Петнадесетото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия. Кн. III. София, 1913, с. 140–141.

⁶² Косвено доказателство за това е, че в деня на сформирването на кабинета царят праща Добрович в руското агентство в София с уверения, че промяната на правителството няма да засегне добрите отношения на България с Русия [1:389].

⁶³ При откриването на събранието част от парламентарните представители на социалистите и радикалите наистина скандират „Долу монархията!“ (Народни права, бр. 238 от 21 дек. 1913), но това не се случва за първи път. Вж. Стенографски дневници на Деветото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия. Кн. I, с. 175–187; Монархия или република. – Народни права, бр. 16 от 20 ян., бр. 18 от 23 ян. 1914.

действие, което позволява на либералите да се закрепят на власт [19: 220–241].

Избухването на Първата световна война е посрещнато от Васил Радославов с ентузиазъм, защото той се надява да получи от Белград безспорната зона в Македония [26: 114 сл.]. По тази причина министър-председателят, в съгласие с царя, прави на 12 юли 1914 г. предложение на Германия за изготвяне на съюзен договор [3: 199, 200]. Отрицателният отговор, който получават, ги принуждава да обявят неутралитет. В следващите месеци до края на 1914 г. съгласието между Радославов и Кобурга се запазва. Премиерът, който е и външен министър, води преговори за евентуално доброволно връщане на част от отнетите през 1913 г. територии в Македония и Добруджа, но не постига успех [37: 48–57]. Същевременно, след влизането на Русия във войната, той е принуден да отбива атаките на дясната опозиция, която недоволства, че България не се включва на страната на Антантата [18: 381 сл.]. Колебанията на министър-председателя и монарха с всеки изминал ден стават по-големи, защото се очертава, че войната ще бъде дълга, а изходът неясен. Несигурното положение кара царят и първият министър известно време да следват искрено политиката на неутралитет, без това да означава, че се отказват от евентуална война⁶⁴. На 3 август 1914 г. Министерският съвет разглежда по принцип предложенията на Берлин и Виена за съюзен договор⁶⁵, но ситуацията вече е различна и не предполага активни действия.

В първите месеци на войната става ясно, че българският премиер, подкрепян от царя, не желае да се обвързва с Русия⁶⁶. Привидно положението в държавата е нормално, но под маската на външното спокойствие текат преговори за активизиране на външната политика. Радославов се стреми да бъде в течение на всичко, но през втората половина на октомври Фердинанд посещава „новите български земи“ със синовете си, което е изненада за външния министър и го хвърля в размисъл за причините за този ход [53: 71].

За отказа на министър-председателя да наруши неутралитета съществуват и вътрешнополитически причини. В края на декември 1914 г. министър-председателят споделя с царя, че седмица по-рано група народни представители, привърженици на Н. Геннадиев, се срещат с него. Те заявяват, че ако до 15 януари 1915 г. техният водач не влезе отново в правителството, ще излязат от управляващата коалиция. Последното би сринало крехкото мнозинство, защото групата на Геннадиев наброява около 10 души. Подведен от слуховете, че народнолибералът е „човек на Двореца“, д-р В. Радославов поставя въпроса за подаване на оставка, в случай че кабинетът е изгубил доверието на короната. Това вбесява Кобурга, в чиито планове в този период не влиза разделянето с либералите, и той се нахвърля с груби думи срещу премиера. Конфликтът приключва два дни по-късно с извинения и решение Геннадиев да бъде изпратен на дипломатическа мисия в Рим.

⁶⁴ Полагат се много грижи за превъоръжаването на армията. Вж. Държавен вестник, бр. 5 от 8 ян. 1914, с. 1–3, бр. 18 от 17 ян., бр. 34 от 12 февр., бр. 177 от 8 авг., бр. 180 от 12 авг., бр. 225 от 6 окт. бр. 226 от 7 окт. 1914 и др.

⁶⁵ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 1687, л. 1–2. Опозицията не възразява срещу неутралитета, но част от нея иска той да е благосклонен към Русия, а не към Германия. Вж. Пряпорец, бр. 174 от 1 авг. 1914.

⁶⁶ Призивите на пълномощния министър в Петербург – ген. Р. Димитриев, за сключване на съюз и незабавна военна намеса са порицани от Радославов, вследствие на което Димитриев напуска поста си и постъпва на служба в руската армия [53:29].

Радославов категорично възразява водачът на народнолибералите да получи обратно поста външен министър, но се принуждава да изчака⁶⁷.

През пролетта на 1915 г. най-влиятелните държавни мъже постепенно стават наясно, че страната няма да се размине без пряко участие във войната, защото и двата воюващи лагера отказват да предоставят сериозни териториални придобивки единствено при спазване на неутралитет. Проблемът на големите политици по-скоро е на чия страна да застанат [39: 605; 47: 482]. Готвейки се, кабинетът прокарва в Народното събрание законопроект за създаване на спомагателен фонд, в случай на мобилизация и война. Гласуван е и кредит от 22,5 милиона лева за построяване на железопътни линии, една от които е в стратегическия участък Радомир – Дупница – Горна Джумая⁶⁸. Последното ясно показва, че Радославов и Фердинанд не възнамеряват да воюват срещу Османската империя.

Въпреки привидно спокойното положение, министър-председателят не е особено сигурен за поста си. Натискът на дипломатията на Антантата за включване на България във войната го прави неспокоен, предвид започналата Дарданелска операция. *Затова той често прави изявления, че ако Съглашението осигури на България национално обединение, ще отстъпи поста на политически деец русофил*⁶⁹. Няма съмнение, че в думите му има демагогия, но те отговарят на реалната обстановка. Българският премиер е наясно, че ако се постигне по-сериозно споразумение с Русия, Великобритания и Франция, той ще бъде принуден от царя да напусне властта, и затова поставя уговорката, че ще го направи доброволно. Според съвременниците, Фердинанд „мрази русите“ и е на мнение, че България губи много от обстоятелството, че дипломатическите кръгове на Запад я считат за „послушна на Русия“ [49: 63]. Д-р Васил Радославов има сходни възгледи, което го сближава с Двореца в трудните години на Първата световна война. Друг е въпросът, дали това е най-правилният избор. Някои историци от близкото минало поддържат мнението, че Радославовият кабинет е играчка в ръцете на монарха, който се държи грубо с министрите, но заради жаждата им за власт постига своето [5: 144–145]. Не можем да отхвърлим напълно подобно виждане, но не трябва да пренебрегваме изцяло волята на първия министър да взема самостоятелни решения. Факт е, че той често се стреми да предугади капризите на Кобурга, за да не си създава излишни емоции. Без да оневиняваме Радославов за направеното, не трябва да пропускаме обстоятелството, че в дотогавашната практика почти всички политици следват неотклонно външнополитическите виждания на царя, а от началото на второто десетилетие на ХХ век му предоставят още по-широки права. Конституционните прерогативи на монарха, получени с промяната на основния закон през 1911 г., задължават външният министър да се „съветва“ с него, независимо дали това му харесва.

В началото на март Антантата постига някои военни успехи и веднага възник-

⁶⁷ НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 12–14.

⁶⁸ Стенографски дневници на Седемнадесетото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия..., с. 2944 сл., 2997 сл., 3047 сл.

⁶⁹ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. I, л. 300–301.

ват съмнения в позицията на министър-председателя за ненамеса⁷⁰. В този период д-р Васил Радославов има много сериозни проблеми с Фердинанд, който шантажира министрите, че ако руските войски превземат Будапеща, ще бъде принуден да абдикира, или ще го намерят убит от атентатори⁷¹. Уплашен за собственото си бъдеще, царят, след разговор с полк. Лайпциг, праща на 25 март чрез Добрович специално писмо до премиера⁷², в което го уведомява, че е против приемането на германските предложения за съюз [37: 123]. Последното е преподсигуряване, защото Васил Радославов не мисли да нарушава неутралитета през пролетта на 1915 г. [29: 78]. Обстановката, предвид близкото наличие на многоброен съглашенски флот и войска, е крайно неблагоприятна за подобна стъпка. Кобургът обаче продължава да обижда правителството, при което в началото на април се стига до нова критична ситуация [30: 38].

Активното ухажване на България от Великите сили непосредствено преди включването на съглашенска пехота в Дарданелската операция дава възможност на министър-председателя да търси резервен вариант за националното обединение. В голяма част от мемоарната литература и в някои исторически трудове управлението на Радославов през 1915 г. се представя най-често в негативен план. Приписват му се „недалновидна“ и „емоционална“ политика, „користна“ външнополитическа ориентация, прекомерен „максимализъм“, „национализъм“, изключителна „сервилност“ към монарха и пр. [4: 165 сл.; 44: 111–113; 43: 302; 41: 123; 48: 54; 42: 152; 5: 68; 32: 17]. Истината е малко по-различна. Най-напред следва да посочим, че пред българската външна политика няма голям избор. Вариант едно, който определено не се споделя от Радославов и по-голямата част от политическите дейци, е примиряване с тесните граници при незавършено национално обединение, в случай на запазване на пълен неутралитет до края на войната⁷³. Втората възможност е подпомагане на войските на Антантата и при евентуална победа – осигуряване на линията Мидия – Енос, част от безспорната зона и евентуални дребни придобивки в бившия Солунски вилает и/или Южна Добруджа. Водачът на либералите не отхвърля подобна възможност, въпреки скептичното отношение на някои от посочените по-горе историци към защитата на подобна теза. Това, което желае, но не успява да постигне, е поемането на твърд ангажимент от Петербург, Лондон и Париж за бъдещите български придобивки⁷⁴. Съглашенските сили не са в състояние да се откажат от лоялността на вече воюващата Сърбия и „услугите“ на Румъния и Гърция, за сметка на България [27: 123]. Тази елементарна политическа сметка, при това реализирана в Междусъюзническата война, е ясна на всички. Радославов не може да се при-

⁷⁰ След завръщането си от Рим Генадиев изготвя доклад, основните изводи от който са, че с предстоящото присъединяване на Италия, Румъния и Гърция към Антантата ресурсите на Централните сили ще се изтощат по-рано, и отправя съвет България да подкрепи с войски Дарданелската операция [9:72].

⁷¹ Подобни изказвания Кобургът прави още през ноември 1914 г., когато обявява бойците и офицерите от Българския черноморски флот за „русофили“. Вж. НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 4–6.

⁷² Вж. текста на писмото в НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 189 в.

⁷³ Тази позиция е препоръчвана от Д. Ризов преди отпътуването му за Берлин [52: 200]. Донякъде я споделя и водачът на Народната партия [21: 388–389].

⁷⁴ Пешев цитира телеграма на руския външен министър от 25 март, с нареждане да не подкрепят английските предложения за отстъпването на безспорната зона, заедно с Битоля, на България [47: 459].

мири с нея и се бори за пълното реализиране на народния идеал, съзнавайки рисковете, но вероятно блажен от мисълта да бъде запомнен като „министър-обединител“. За разлика от Кобурга, който точно в този период получава много сериозни суми от Германия (версиите варират от 5 до 27 милиона марки [34: 113, 134; 2: 122–123])⁷⁵, българският министър-председател няма за цел да осигури финансово собственото си бъдеще (в спомените си Пешев цитира документи за нереализирани руски планове за подкупването на българското правителство [48: 459–461]), ако не считаме факта, че остава начело на държавата в периода на най-ожесточените борби. Ив. Илчев определено е прав, когато отбелязва, че е нелогично размерът на отстъпките да бъде определящ за включването на държавата на страната на една от двете воюващи сили, когато на всички е ясно, че победената групировка няма да осигури на България нищо [53: 14]. Трябва обаче да имаме предвид, че решенията в този период в немалка степен зависят и от емоционалните нагласи на българското общество, загрижено за съдбата на братята си извън Родината. Да се противопоставиш на подобна позиция, изисква не само здрав разум, но и политическа смелост, защото връщането на безспорната зона се счита за национален приоритет от всеки българин по това време. Към това следва да прибавим вярата в силите на собствената армия, която е в състояние да победи всички съседи поотделно.

В хода на преговорите германското правителство разполага с допълнителни възможности за натиск. Българската държава има договор с „Дисконто Гезелшафт“ [51] за 120-милионен аванс с падеж 1 август 1915 г., но с условие банковият синдикат да може да го откаже при избухване на война. Затова на 31 юли с. г. един нов германо-австро-унгарски консорциум сключва в Берлин нов договор с България за 250 милиона франка. Той е формален, защото на практика българското правителство издава съкровищен бон за 250 милиона златни франка, който е използван, за да може „Дисконто Гезелшафт“ да осребри българския 120-милионен аванс. Правителството сключва отложен във времето 250-милионен заем, за да получи реална вноска от сключения през 1914 г. предходен кредит. При това получава реално само 97,5 милиона германски марки. Подписаният договор е толкова неизгоден, че кабинетът не го внася в Народното събрание за утвърждаване [50: 25 сл.]. Направената финансова операция не е одобрена дори от Фердинанд, който подозира Д. Тончев в задкулисни уговорки с цел получаване на „богат рушвет“. Радославов, на когото царят казва посочените думи, преглъща обидата и обяснява станалото с прекалената мнителност на Кобурга⁷⁶, но „малкото недоразумение“ е показателно за обтягането на отношенията с Двореца.

В периода, когато се водят най-тежките преговори, ежедневието на Васил Радославов се променя. Той започва да се прибира късно, вечеря набързо и бърза да се уедини. Умората му през пролетта и лятото на 1915 г. е напълно обяснима, предвид безбройните ангажименти на глава на правителството, външен и въ-

⁷⁵ Версиите на различните изследвачи варират от 5 до 27 милиона марки. Вж. Утро, бр. 6473 от 21 март 1931.

⁷⁶ НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 41–42.

трешен министър, а и напредналата възраст. Независимо от всичко, по-важните разговори се съобщават „същия ден“ писмено на Фердинанд, което отнема много време. Премиерът ежедневно приема и царския секретар, някои от адютантите на царя или престолонаследника [47: 464].

Опитите на министър-председателя да получи сериозни придобивки без война през пролетта на 1915 г. завършват с пълен неуспех [53: 16]. Със започването на Дарданелската операция привидно цената на българската ненамеса се покачва, но реално всяка от страните желае да види България като воюващ съюзник. Радославов не успява да усети навреме промените, вследствие на което по инерция продължава да иска нещо, което не може да получи. Неуспехът да наложи своето виждане на европейските дипломати предизвиква у него временни колебания. От това се възползва Фердинанд, който се опитва да притиска премиера по всякакъв начин, за да наложи волята си. В спомените си П. Пешев изрично отбелязва, че В. Радославов извънредно много „се заблуждава“ от приятелското поведение на монарха [48: 544]. Още в първите дни след включването на България във войната Кобургът проявява недоверие към своя пръв министър и предпочита да се „съветва“ с ген. Жеков, което доста смущава Радославов [53: 171]. Царят си позволява дори да шантажира главата на правителството, какъвто е случаят с мнимото рязко влошаване на здравословното му състояние⁷⁷. Понякога дори се налага премиерът да моли монарха да изпълни някои свои конституционни задължения⁷⁸. Унизителната позиция, в която е поставен д-р Радославов в този случай, не съответства на ранга в държавната йерархия и престижа му като политик, но той е принуден заради общото национално благо да търпи безбройните капризи. На тази основа някои съвременни автори изразяват мнението, че Радославов копира отношението на царя към него и го прилага спрямо министрите, като ги обижда [29: 79], което не може да бъде прието за напълно вярно. В интерес на историческата истина следва да отбележим, че видният политически мъж невинаги отстъпва на монарха. Той се примирява само когато обидите се изливат лично върху него, но е безкомпромисен, ако са засегнати интересите на държавата или на Либералната коалиция.

Въпреки явните предпочитания на д-р Васил Радославов към Централните сили, не може да се твърди, че той не е наясно, че с присъединяването на България към тях поема огромен риск. Съгласно проектираните предварителни клаузи, съюзният договор с Германия следва да се подпише от българска страна от външния министър и да се утвърди от монарха. По този начин Васил Радославов поема изключително голяма отговорност. Така възниква въпросът защо през август 1915 г. главата на правителството бърза да подпише съюзните договори, при условие че те не са жизненоважни за България, както за турците и германците. Основното обяснение, залегнало в историографията от средата на ХХ век, е, че „продава“ интересите на България на германския империализъм [5: 216–221].

⁷⁷ В един от поредните конфликти през войната д-р Русев, по поръка на монарха, уведомява Радославов, че здравето на царя се влошава и е възможно той да умре. Вж. НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. 1, л. 38.

⁷⁸ Напр. приемането на делегация от Народното събрание, която да му връчи отговора на тронното слово. Вж. НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 208.

Тази остаряла теория не намира потвърждение в изворовата база. Уличните слухове за получени от Берлин пари също не съответстват на скромното съществуване, което бившият премиер води като изгнаник в немската столица⁷⁹. Версията за допуснати грешки поради сляпото следване на волята на монарха [42: 64–67] не е невъзможна, но е трудно да намерим преки доказателства за „заблудеността“ на Радославов⁸⁰. Разбира се, Фердинанд го притиска да не „изпусне“ благоприятния момент⁸¹, но това не е всичко. Най-реална от съвременна гледна точка е версията за липсата на избор, съчетана с изключителния максимализъм на шефа на либералите по отношение на националния въпрос. Реваншизмът по неволя, предизвикан от Първата национална катастрофа, се провежда от Васил Радославов първоначално предпазливо, но решително след определянето на „врага“ и „съюзника“.

Сключването на съюза с Централните сили не донася успокоение за Радославов, защото веднага възникват противоречия между него и монарха по повод назначаването на главнокомандващ армията. Министерският съвет предлага ген. М. Савов, който е одобрен от германските висши офицери и е много близък с либералите още през 90-те години на XIX век [13: 65]. Фердинанд отказва дори да коментира кандидатурата поради обстоятелството, че Савов разгласява устната заповед на монарха българските войски да атакуват сърбите на 16 юни 1913 г. Кобургът дори разиграва комедия, заплашвайки с абдикация [39: 634]⁸². Радославов отстъпва, но царят отхвърля и кандидатурите на Р. Петров и Кл. Бояджиев, предлагайки К. Жостов или Н. Жеков. При това заплита сериозна интрига, подшушвайки на двамата свои кандидати, че премиерът е категорично срещу тях⁸³.

Въпреки арогантното поведение на Фердинанд, той не е спокоен за собственото си бъдеще. След широко известната му среща с водачите на опозицията на 4 септември, когато Ал. Стамболийски произнася фразата, че може да загуби не само короната, но и главата си [56: 17 сл.], царят е силно притеснен. На 5 септември той, заедно с двамата си синове, посещава министър-председателя. Описвайки случката, Пешев споменава, че монархът не влиза в Министерския съвет, а вика премиера в автомобила си, за да говорят там [48: 615]. Радославов споделя безпокойството на Кобурга, но не се съгласява с искането мобилизацията да бъде отложена [39: 629].

На 1 октомври 1915 г. дългоочакваната война между Сърбия и България е обявена официално. Седмица по-късно страната е във война с основните държави от Съглашението [26: 265].

През ноември 1915 г. министър-председателят е силно обезпокоен от настоятелно поставеното искане на съюзниците за започване на съвместна експлоатация

⁷⁹ ЦДА, ф. 313к, оп. 4, а.е. 118, л. 18; НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. II, л. 504.

⁸⁰ В деня на подписването на договора той заявява публично, че е направил каквото трябва и оттам нататък всичко е в ръцете на Бога [39: 613].

⁸¹ Р. Мах изрично отбелязва: „Царят бе меродавната сила в България. Без неговото ръководство [...] Радославов, Тончев и Жеков нямаше да [...] тръгнат по пътя, който извървяха“ (разр. моя, Б. Г.) [40: 615–616]. Ст. Данев също е категоричен, че Радославов е само оръдието, с което Фердинанд си служи [24: 272].

⁸² Съществува и версия, че Фердинанд ненавижда Савов заради обстоятелството, че когато правителството на ген. Р. Петров доставя оръжие от „Шнайдер-Крезо“, Кобургът договаря за себе си комисиона от 5 милиона франка под предлог, че средствата са за ВМОРО, но М. Савов съдейства представител на организацията да получи парите. Вж. НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. I, л. 37.

⁸³ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 426–427.

на мините в Перник и Бобов дол, съгласно договора с „Дисконто Гезелшафт“⁸⁴ [53: 180]. Фердинанд веднага изказва становище, че поемането на мините от едно модерно за времето дружество ще доведе до излизане на общото предприятие на печалба, но немалко политици са на мнение, че германците „искат да ни ограбят богатствата“. Затова водачът на либералите изпълнява първата част от договора, сформирайки съвместно акционерно „Българско национално минно дружество“, но под натиска на общественото мнение не отива по-нататък [39: 636-640], запазвайки българските ресурси.

През 1916 г. Дарданелската операция окончателно се проваля поради активната намеса на България [27: 274 сл.]. Германската общественост е впечатлена от българите, а берлинската преса се надпреварва да хвали Васил Радославов, награден с множество ордени и медали от немското правителство⁸⁵. Някои вестници стигат дори дотам, че го представят като „най-големия държавен мъж на този век“ [46: 104]. Последното се посреща с неприязън от Фердинанд, който в този момент се намира в сянка. За да омаловажи заслугите на премиера, болезнено амбициозният монарх натоварва полк. П. Ганчев да започне в Плес тайна кампания за дискредитиране на Радославовия кабинет⁸⁶. В средата на април 1916 г. напр. на министър-председателя се налага да опровергава пред германското командване „слухове“ за сключване на сепаративен мир между България и Русия⁸⁷.

На 3 май за Германия заминава българска парламентарна делегация от 15 души, в която са включени само представители на управляващите партии⁸⁸. След поднасянето на поздравите от името на министър-председателя, делегатите са неприятно сюрпризирани, че положението в България не е добро и причина за това е лошото управление на д-р Васил Радославов. Бързо става ясен и „източникът“. Според думите на Ганчев, положението в България се държи главно на усилията на царя и всеки, който би заместил Радославов, ще продължи същата политика. Депутатите уверяват германците, че това не е така, но със завръщането им скандалът се разраства от вулгарното поведение на монарха. По думите на Хр. Георгиев, В. Радославов му показва лист от бюлетин на БТА, в бялото поле на който Кобургът пише лично на министър-председателя: „Изпратили сте една шепа простаци. Где е Моллов, где е Данаилов, где е Рашко Маджаров?“⁸⁹. Премиерът веднага иска аудиенция, за да връчи оставката си, но Фердинанд го приема чак след три дни. Радославов заявява, че се чувства лично оскърбен, защото именно либералите „са дошли на помощ да се закрепят застрашеното тогава (през 1913 г. – б.а., Б. Г.) положение“ на Кобургската династия. Много омекнал, царят поднася извиненията си и моли министър-председателя да оттегли оставката, завършвайки с думите: „Прощавайте най-последно. Не са времената да се делим“⁹⁰. Патриотичните чувства, а вероятно и желанието да остане на власт надделяват у водача на

⁸⁴ НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 200, а. е. 25, л. 29.

⁸⁵ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 10, л. 1–8.

⁸⁶ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 377.

⁸⁷ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 2392, л. 4–6.

⁸⁸ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 309–325.

⁸⁹ Става въпрос за депутати от Демократическата партия, които не са включени в състава на делегацията.

⁹⁰ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 377–378.

либералите и той се съгласява да приеме „удовлетворение“ от извинението.

Един от сериозните, нерешени до края на войната проблеми, е този с доставките на стоки за армията. Въпреки някои по-късни мнения, че българският министър-председател подкрепя спекулата [59: 27–72], следва да посочим, че поне до края на 1916 г. той искрено се тревожи за състоянието на армията. В личния си дневник записва на 8 май 1916 г., че не одобрява намаляването на дажбите на войниците, при условие че има наличие на храни [54: 184]. В търсене на изход, на 9 май с.г. се обръща към царя с писмо чрез Добрович, в което ясно описва влошеното положение на войските на Македонския фронт и изпраща писмо от фронта, както и „мизерен образец“ от долнокачествен войнишки хляб. Премиерът остро обвинява за случилото се главното командване и моли монарха за съдействие⁹¹. Както в повечето подобни случаи, не го получава. Преследвайки свои цели, Кобургът точно по това време дава съгласието си Гр. Василев да замине за Берлин и Виена, за да сондира мнение за заменянето на д-р Васил Радославов с Александър Малинов. Притеснени от факта, че Министерският съвет може да бъде сменен, водачите на ВМОРО Т. Александров и Ал. Протогеров правят опит да се срещнат с Фердинанд. Царят дори не ги удостоява с присъствието си, изпращайки на срещата принц Кирил. Последният поставя проблема за злоупотребите, като се опитва да ги свърже с Радославов. Скоро става ясно, че по повод прехраната срещу премиера се готви сериозна атака, инсценирана от монарха, в която е включен дори един от бившите му верни сподвижници – К. Ранков [54: 184–185, 190]. В. Радославов се опитва да изпревари събитията и получава аудиенция на 7 юни при Фердинанд, но след разговора отбелязва в дневника си, че царят е „охладнял“ към министрите и особено към Д. Тончев. Като опитен политик, шефът на либералите прави заключението, че монархът готви смяна на кабинета [54: 187–188].

Пряката атака срещу Радославов започва на 7 юни 1916 г., с отзоваване на германския пълномощен министър в София. То се извършва по личното искане на царя. Според д-р Г. Михаелес, Фердинанд се страхува, че той и премиерът заговорничат срещу него⁹², но други са на мнение, че Кобургът иска да припише само на себе си заслугите за съюзния договор и затова гони Михаелес и Радославов⁹³.

Следват обвинения в корупция. На 14 юни царят праща Борис на заседание на Министерския съвет, на което се обсъжда прехраната. Председателят му, вече успокоен, предава на престолонаследника препис от делото срещу Н. Генадиев по Деклозиеровата афера⁹⁴, като по този начин иска да сплаши останалите участници в нея.

Малко след посочения случай, на банкет в двореца, в присъствието на множество чуждестранни представители, Фердинанд, в типичния за него стил, пренебрегва премиера и говори почти през цялата вечер с временно завърналия се в София комендант на Македония – Р. Петров. Генералът е много обнадежден, че

⁹¹ НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 302–303.

⁹² Водачът на либералите коментира накратко: „Каква глупост!“ [54: 187–188].

⁹³ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 500б.

⁹⁴ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, с. 189.

ще получи „ново назначение“⁹⁵, а обиденият водач на либералите праща писмо до Двореца с оставката си. Веднага след вечерята споделя със зет си Хр. Георгиев, че поведението на Кобурга „не може да се търпи“ и че в „демократична“ България той „не е господар на страната“⁹⁶.

След поредния скандал настъпва временно затишие, в което премиерът се подготвя грижливо за предстоящия сблъсък. На 28 юни се открива Втората извънредна сесия на Седемнадесетото народно събрание. Тя трябва да гласува бюджета. Поощрени от Двореца, демократите замислят сваляне на правителството чрез поставяне на наболелия проблем за влошеното състояние на продоволствието. Надеждата им е да привлекат групата на Генадиев и някои привърженици на Д. Петков. Това, което не знаят, е, че ръководителят на правителството е подготвен за този ход. Възползвайки се от приключилото следствие по Деклозиеровата афера, той заплашва водачите на Народната партия, че ще подведе под съдебна отговорност техни видни представители. Заплахата се оказва въздействаща и депутатите народняци дават обещание да подкрепят бюджета. За да не загуби престижа си, Т. Теодоров се обявява в пленарната зала за провеждане на анкета, която да провери сигналите за корупция, но едновременно предлага да бъдат гласувани 3/12 от искания от правителството бюджет. Това е напълно достатъчно за преминаването на бурята и спасяването на кабинета. Така опитът да бъде свален Радославов не успява⁹⁷. От своя страна той удържа обещанието си и прикрива народняшкото участие в противодържавния акт от лятото на 1915 г. [26: 272–273]⁹⁸.

Безспорно, предприетият от лидера на либералите ход е породен от огромното му желание да остане на власт. В личния си дневник опитният политик се опитва да се оправдае, като отбелязва, че ако на власт дойде нов кабинет, той няма да може да работи с настоящото народно събрание, което в условията на бушуващата война би било фатално⁹⁹, но това не го оневинява.

Известно време след публичния скандал отношенията между Министерския съвет и Двореца са обтегнати, но заради получения от правителството вот на доверие¹⁰⁰, Кобургът е принуден да отстъпи отново. Той подарява в знак на извинение на д-р Васил Радославов разкошен порцеланов сервиз на германската фирма „Розентал“. Водачът на либералите не скрива задоволството си, заявявайки, че „ако не се опреш, няма да те зачитат“¹⁰¹, но всъщност е притеснен как ще се развият събитията, което проличава от записките в личния му дневник¹⁰².

⁹⁵ В спомените си Султана Петрова отбелязва специално, че едва успява да убеди съпруга си, че това е поредна интрига [46: 104–195].

⁹⁶ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 379. Интересен нюанс в поведението на почти всички „големи“ български политици от периода е, че се сещат за демокрацията едва след като са засегнати грубо личните им интереси.

⁹⁷ Изводът, че правителството остава, защото опозицията е разединена [23: 66–67] в случая не е точен.

⁹⁸ Присъдата на Софийския военнополови съд е издадена на 21 октомври 1916 г. ЦДА, ф. 313к, оп. 4, а.е. 130, л. 1–5.

⁹⁹ НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 224.

¹⁰⁰ Стенографски дневници на Седемнадесетото обикновено народно събрание. Втора извънредна сесия. София, 1916, с. 456 сл.

¹⁰¹ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 380.

¹⁰² Известно време се колебае дали останалата в двореца оставка няма да бъде приета. НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 233.

С включването на Румъния във войната двете страни спират да говорят за подадената оставка, но се появява нов проблем. При министър-председателя се явява испанският пълномощен министър Сааведра, който от името на дипломатическото тяло заявява, че протестира срещу намеренията на правителството да реквизира руската легация за болница. Това е поредната интрига срещу Васил Радославов, сътворена от адютанта на царя – ген. С. Савов. На 4 октомври премиерът получава телеграма, с която монархът „протестира най-високо“ срещу замислената „байганьовщина“. Това разраства скандала. Казусът се обсъжда в Министерския съвет, който взема почти единодушно решение за обща оставка. В дневника си Радославов премълчава някои подробности, вследствие на което в съвременната историография съществува мнение, че случаят преминава без много обяснения [30: 45–46]¹⁰³. В действителност станалото този път не се разминава без последствия. Следват неколкостотин разговори, след които Фердинанд отстъпва и освобождава от служба в Двореца Савов, но го прави главнокомандващ на Четвърта армия. Така в близко време Щабът на тази армия се превръща в гнездо на интриги срещу правителството. В този случай Васил Радославов се налага, но се сдобива с един постоянен враг¹⁰⁴ [47: 617].

Обтегнатите отношения с Кобурга през 1916 г. принуждават главата на правителството в бъдеще да се въздържа от „приятелствата“ с лица, които поддържат преки контакти с Двореца и „донасят“ там неща, които той не би искал да се знаят¹⁰⁵.

Въпреки тежките моменти във взаимоотношенията на Радославов с Фердинанд през 1916 г., следва да посочим, че премиерът не е непрекъснато „нежеланата“ фигура от монарха. Голямата му популярност в Германия кара Кобургът да се съобразява с дипломатическия етикет и да кани д-р Васил Радославов да го придружава при официалните излизания зад граница¹⁰⁶. Водачът на либералите присъства и на всяка по-важна среща с чуждите представители. На 10 – 12 октомври 1917 г. напр. Вилхелм II посещава София с голяма свита. Тук кайзерът, съпроводен от царя и Васил Радославов, се отправя през Неврокоп (дн. Г. Делчев) към Драма и Филипи (в дн. Северна Гърция – б. а., Б. Г.). Оттам Вилхелм II заминава за Кавала и Цариград¹⁰⁷, а Радославов и Фердинанд се връщат в столицата [47: 397, 526]. Станалото показва, че въпреки някои сериозни вътрешни спречквания, царят и първият му министър не показват пред външния свят противоречията помежду си. Освен това на моменти Дворецът се стреми да запази правителството на власт, за да не предизвика сериозни вътрешни и международни усложнения. От своя страна премиерът също проявява голяма търпимост към капризите и вулгарното поведение на монарха, което свързва двамата „единомишленици“ поне до средата на 1918 г. Определено можем да окачествим отношенията им в този период като

¹⁰³ Описанието на случая от В. Радославов вж. в НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 235–237.

¹⁰⁴ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 381–382.

¹⁰⁵ Между игнорираните за известно време попада дори Ив. Стоянович, въпреки дългогодишното им приятелство [57: 429].

¹⁰⁶ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 362.

¹⁰⁷ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 338.

„брак по сметка“, в който д-р Радославов провежда желаната от Кобурга външна политика, а държавният глава му съдейства за оставането на власт. Сблъсъците в този случай могат да се определят като „домашна кавга“, в която всеки един от „членовете на семейството“ се опитва да наложи своя авторитет. По обясними причини по-често губещият е д-р Васил Радославов.

Към есента на 1917 г. позициите на Васил Радославов се разклащат вследствие на обрата във войната. За да предотврати краха, в края на лятото на 1917 г. министър-председателят започва да търси възможност за включване на нови сили в правителството. Погледът му пада най-напред върху БЗНС, защото съюзът разполага с най-голямата парламентарна група след либералите. Преговорите потръгват, но един от големите проблеми е искането земеделските водачи в затвора да се амнистират. За това пречи позицията на Фердинанд, който не може да прости на Стамболийски думите, казани на последната им среща. Водачът на либералите се заема лично да се справи с опозицията на монарха, но проектираната комбинация не се осъществява¹⁰⁸.

Един от големите проблеми на правителството са взаимоотношенията с главнокомандващия. Във връзка с това е интересна версията на д-р Хр. Георгиев, който е специалист по неврология и психиатрия и като такъв прави характеристика на Фердинанд. Според него, Кобургът страда от голяма подозрителност, водеща до чувство на страх. Затова се бои от хора, работещи в съгласие. Едно от най-силните му средства срещу това е интригата. Той не си дава сметка, че тя носи вреди на държавата и на него самия. Суеверието и злопаметността са допълнителни отрицателни черти от характера му, наследен от Бурбоните. Под влияние на тях се развиват и отношенията „правителство – главна квартира“¹⁰⁹. Жеков се сближава с Кобурга още в далечната 1907 г., когато Фердинанд е освиркан от студентите пред Народния театър. Отношенията им през войната са толкова добри, че царят инструктира Радославов да предупреди германците, че той по-скоро ще развали съюза с тях, отколкото да се раздели с Жеков¹¹⁰ [35: 194].

На моменти борбата между премиера и главнокомандващия за благоразположението на царя излиза от границите на добрия тон. През август 1917 г. Фердинанд празнува своя 30-годишен юбилей от встъпването си на престола. Тържествата се провеждат в Преображенския манастир до Търново. Там Кобургът награждава министър-председателя с „Великия кръст“ на ордена „Св. Александър“ с брилянти – същия, който водачът на либералите връща 30 години по-рано. Сега времената са различни и Радославов го приема¹¹¹. Награден е и ген. Жеков, но с орден „Св. Александър“ I степен. Генералът е много недоволен и едва не избухва скандал¹¹² [35: 259; 47: 421].

Причините за разрива между В. Радославов и Н. Жеков са многобройни, но определена вина за разнобоя между институциите, които оглавяват, има Фердинанд,

¹⁰⁸ За преговорите вж. НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 369, 372, 374–375, 389, 434.

¹⁰⁹ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 432.

¹¹⁰ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 11, л. 2.

¹¹¹ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 430, 442.

¹¹² НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 436.

чиято „незаинтересованост“ е оценена като престъпна небрежност [47: 533]. Нещо повече, според някои съвременници царят не сменя д-р Васил Радославов само за да няма единомислие между главното командване и правителството¹¹³. Последното твърдение е пресилено. Причините Кобургът да не бърза да се раздели с верния си министър-председател са много по-комплексни. Независимо че двамата не са близки, интересите им в този период съвпадат. Монархът има желание България да продължи съюза с Централните сили, а Радославов е и най-подходящата фигура за успешно приключване на започналите в края на 1917 г. преговори с Русия и Румъния.

През май 1918 г. положението на кабинета става неудържимо. Дори германците разбират, че Радославов трябва да бъде сменен [45: 121]. В София пристига техен наблюдател¹¹⁴. По това време премиерът не е в страната. Завръщайки се на 8 май, опитният политик разбира, че зад гърба му текат разговори за неговата смяна, в дъното на които стои монархът. Той е на мнение, че неблагодарният цар търси „виновник“, с който да си измие ръцете, а едно ново правителство да продължи войната¹¹⁵.

Действително Кобургът действа за запазване на своите интереси. Той убеждава германското правителство, че външната политика ще бъде съхранена, а Радославов ще си отиде по вътрешнополитически причини [30: 51–52]. Това става факт на 21 юни.

Въпреки че по време на Първата световна война между Фердинанд и д-р Васил Радославов има много скандали и противоречия, двамата се разделят като приятели [47: 618], което допълнително накърнява престижа на водача на либералите. За да не бъде заподозрян в злонамереност от германците, царят го взема с колата си, заедно с князете Борис и Кирил и с княгиня Евдокия, и прави демонстративна обиколка на София. Със специален рескрипт той награждава на 29 юли вече бившия премиер и с най-високия орден „Св. св. Кирил и Методий“¹¹⁶. Тази показност напомня на по-старото поколение „разходката“ на Фердинанд и Стамболов от 1894 г.¹¹⁷

За показната постъпка на монарха има скрити мотиви. Немската преса отчита огромните заслуги на българския министър за страната му и за Германия¹¹⁸. По ирония на съдбата оставката е приета точно в деня, когато германският кайзер чества 40 години от възкачването си на пруския трон¹¹⁹. Българският „подарък“, направен с активното съдействие на Кобурга, съвсем не е посрещнат с радост в Берлин. В периода между назначаването на Малинов и оставката на Радославов в дома на последния пристига княз Борис с телеграма от кайзер Вилхелм II до Фердинанд, със следното съдържание: „Със съжаление научих, че сте се разделили с министър-председателя д-р В. Радославов – убеден привърженик на

¹¹³ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 382–384.

¹¹⁴ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 432.

¹¹⁵ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 384.

¹¹⁶ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а.е. 13, л. 1.

¹¹⁷ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 386–387; Пряпорец, бр. 140 от 23 юни 1918.

¹¹⁸ Пряпорец, бр. 136 от 18 юни, бр. 139 от 21 юни; Народни права, бр. 140 от 22 юни, бр. 141 от 25 юни 1918 и др.

¹¹⁹ Пряпорец, бр. 136 от 18 юни 1918.

германо-българското сътрудничество и съюз, не един сторонник на положението, че германо-българското сътрудничество, отговарящо на нуждите на момента. Така че Вий оставате единствен, който гарантира нашето бойно другарство. Във Ваше лице аз виждам гаранция, че това наше сътрудничество ще продължи все така в бъдеще. Пожелавам Ви крепко здраве, вяност и постоянство!

Ваш: Вилхелм И. Р. (император рекс).“

Престолонаследникът оставя телеграмата и си тръгва, без да я коментира¹²⁰, защото текстът е повече от ясен. Малко български политици са оценявани толкова високо от чужди короновани глави. Същевременно доверието, с което кайзерът обгръща Радославов, сочи ясно неговата твърда външнополитическа ориентация, която през 1918 г. вече не е от полза за страната.

С отстраняването на Васил Радославов от управлението неговото участие в голямата политика не свършва. През септември 1918 г. зет му – д-р Хр. Георгиев, заминава за Виена. В австрийската столица той се среща с М. Савов и го уведомява, че германците проектират ново правителство Савов–Радославов. И двамата категорично отказват¹²¹.

Д-р Васил Радославов е един от първите, които разбират за пробива при Добро поле. Още на 15 септември вечерта, на прием в двореца, Фердинанд му прошепва да го чака, защото същата нощ ще мине да го вземе с кола. Кобургът се опитва да склони бившия премиер да приеме министър-председателския пост отново, като обещава да назначи за главнокомандващ Савов. Царят предвижда да получи и военна помощ от една германска армия от Крим, която се прибира през България¹²². Радославов оценява предложението като „пакостна и предателска авантюра“. Няколко дни по-късно, малко преди българската делегация да замине за Солун, двама немски пратеници посещават водача на либералите, за да го убедят да се върне на власт. Те го уверяват, че ген. Савов вече е съгласен да поеме главното командване, а германската помощ ще пристигне до дни. Д-р Радославов отново отказва категорично, като ги моли да не се опитват да променят политическото положение в София с груба сила. Отказът на този политически мъж да съдейства за осъществяването на една откровена авантюра с фатален край говори за моралните му устои по отношение на Родината. Последното, разбира се, не пречи в столицата да бъдат разпространени слухове, че бившият министър-председател готви преврат с германска помощ¹²³.

На 29 септември българската делегация, начело с А. Ляпчев, сключва примирие при изключително тежки условия. В него има явна и тайна част. За да бъдат запознати депутатите с тайните условия¹²⁴, Народното събрание свиква на 4 октомври закрито заседание. Това е последният ден, в който д-р Васил Радославов участва пряко в политическия живот на страната си.

На излизане след края на събранието ген. С. Савов среща Радославов в куло-

¹²⁰ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 386.

¹²¹ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 449–450.

¹²² НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 450.

¹²³ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а.е. 106, ч. II, л. 451.

¹²⁴ Вестта за примирието обхваща официално едва 14 реда. Вж. Пряпорец, бр. 221 от 30 септ. 1918.

арите и му се заканва, че „ще има глави да се търкалят!“. Водачът на либералите запазва самообладание и отвърща, че моментът „да се избиваме един други“ е крайно неподходящ¹²⁵, но явно заплахата го притеснява много. Фердинанд, който по време на Войнишкото въстание трепери за живота си¹²⁶, е принуден да абдикира на 2 октомври [38: 335]. Това е изключително неприятен момент за бившия министър-председател, защото старият монарх е неговата единствена гаранция срещу бъдещо преследване. По силата на примирието България трябва да бъде напусната и от германските военни части, като се очаква скоро да бъде окупирана от съглашенски войски. В тази обстановка той взема трудното решение да избяга в Германия [47: 627]¹²⁷.

Безспорно, бягството на Васил Радославов срива дълго градения обществен престиж. Напускането на страната в най-трудния момент от нейното свободно съществуване не съответства на претенциите, които има преди това – да бъде политик от най-висока класа. Както точно коментира Султана Р. Петрова, ако той „претендира“, че работи „от любов към отечеството“, [...] бе длъжен последен да остане на поста си [...] и достойно да загине“, понасяйки всички последици заедно с обичания от него народ. Радославов „предпочете да спаси себе си и запази спокойствието си“. „Нещастие на България бе именно в това, че в най-съдбоносните за нея моменти остана без съзнателни и умни ръководители!“ – допълва помъдрялата с годините светска дама [45: 97–98, разр. моя, Б. Г.].

* * *

Отношенията между д-р Васил Радославов и Фердинанд в годините на Първата световна война са напрегнати, но не антагонистични. Двамата са съмишленици по външната политика, но съперници за вниманието на германските управляващи. На тази основа между тях често възникват остри противоречия, които се отразяват предимно върху вътрешната политика. За това спомагат и редица обективни фактори.

Кобургът определено е по-безскрупулната фигура. За да бъде безапелационен лидер, той неколккратно се опитва да zlepостави министър-председателя или направо да го свали от власт. Възпира го единствено тежкото военновременно положение. В трудните години Радославов се явява необходимата гаранция на Двореца за запазване на поетия курс. Затова атаките срещу премиера намаляват, особено в периода от средата на 1917 г. до лятото на 1918 г., когато главата на българското правителство на два пъти е награден с високи държавни отличия.

От своя страна водачът на либералите проявява прекомерно уважение към царската институция, което на моменти граничи със сервилност. Той се противопоставя открито на монарха единствено в случаите, когато са застрашени грубо личните му или държавните интереси. В повечето случаи преглъща персоналните обиди, както и тези към министрите, обяснявайки поведението си с необходимостта да се отстоява националната кауза. Последното невинаги е вярно.

¹²⁵ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. II, л. 468.

¹²⁶ Кобургът прекарва 29 и 30 септември в специален вагон на гарата в село Надежда (дн. квартал на София – б. а., Б. Г.), охраняван от немски войници, готов всеки момент да потегли за Унгария [26: 324].

¹²⁷ НА – БАН, сб. 4, оп. 1, а. е. 106, ч. II, л. 478.

В отношенията между царя и първия му министър могат да се набележат три основни етапа на единодействие и остро противопоставяне. До влизането на България в Първата световна война като цяло цари единомислие. В края на 1915 г. отношенията се изострят вследствие на завистта на Кобурга спрямо възхвалителите, които българският премиер получава в Берлин. Кризата продължава до средата на лятото на 1916 г., когато става ясно, че не е толкова лесно и безопасно да бъде заменен д-р Васил Радославов. За преодоляването ѝ спомага и войната с Румъния. Оттам нататък контактите постепенно се затоплят, като дори падането на Радославов от власт не довежда до сериозен конфликт.

Използвана литература

- [1] АБРАШЕВ, П., 1995. *Дневник*. София.
- [2] БОЖЕРЯНОВА, В., 2008. *Генерал Сава Савов*. София.
- [3] *България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома (1913 – 1918 г.). Т. 1. (1913 – 1915 г.)*. София, 2002.
- [4] ВЕЛЧЕВ, В., 1927. *Към погром. Как се провалиха народните идеали*. София.
- [5] ВЛАХОВ, Т., 1957. *Отношенията между България и Централните сили по време на войните (1912 – 1918 г.)*. София.
- [6] *Втори конгрес на Либералната партия*. София, 1998.
- [7] ГАНЧЕВ, Д., 1939. *Спомени (1864 – 1887)*. София.
- [8] ГЕНАДИЕВ, Н., 1929. *Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година*. София.
- [9] ГЕНАДИЕВ, Н., 2003. *Между политиката и властта, заговорите и затвора*. София.
- [10] ГЕНОВ, Г., 2006. *Политическа и дипломатическа история на България. Т. XXIII. България и Първата световна война. Ч. II*. София.
- [11] ГЕОРГИЕВ, Б. *Образуване и начална дейност на Либералната (радославистка) партия в България (1886 – 1894). Исторически преглед*, 1992, кн. 1–2.
- [12] ГЕОРГИЕВ, Б., 1992. *Участието на либералите радослависти в правителството на Константин Стоилов (май – декември 1894 г.)*. In: *България, Балканите и Европа. Сборник в чест на проф. д-р Симеон Дамянов*. Велико Търново.
- [13] ГЕОРГИЕВ, Б., 2001. *Либералната (радославистка) партия в България (1886 – 1899)*. София.
- [14] ГЕОРГИЕВ, Б., 2007. *Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899 – 1908)*. София: Издателство „Плеяда“.
- [15] ГЕОРГИЕВ, Б., 2010. *Младолибералната партия в Княжество България*. Велико Търново: Издателство „Ивис“.
- [16] ГЕОРГИЕВ, Б., 2014. *Вътрешнополитически възгледи и дейност на Либералната (радославистка) партия в България (1886 – 1912 г.)*. In: *Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013 г.* Секция „История и археология“. Подсекция „Нова българска история“. София.
- [17] ГЕОРГИЕВ, Б., 2014. *Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (август 1887 – януари 1908)*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- [18] ГЕОРГИЕВ, Б., 2016. *Миражът за „Велика България“. Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854 – 1929)*. Велико Търново: Издателство „Ивис“.

- [19] ГЕОРГИЕВ, Б., 2016. Дипломатическа дейтелност д-ра Васила Радославогo в 1914 гoду. In: *Первата мирова война. Взгяд спустя столетие*. Москва.
- [20] ГЕШОВ, Ив. Ев., 1914. *Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи*. София.
- [21] ГЕШОВ, Ив. Ев., 2008. *Спомени на години на борби и победи*. София.
- [22] ГИРГИНОВ, Ал., 1936. *Изпитанията във войната (1915 – 1918 г.)*. София.
- [23] ГЮМИШЕВА, Д., 1990. Демократическата партия и българското участие в Първата световна война (октомври 1915 – декември 1916 г.). In: *Военноисторически сборник*, кн. 3.
- [24] ДАНЕВ, Ст., 1992. *Мемоари*. Съст. Стателова, Е., Гергинов, А. София.
- [25] *Дипломатически документи за намесата на България в Европейската война. Т. 1*. София, 1920.
- [26] *История на България. Т. 8*. София: БАН, 1999.
- [27] ЙОЦОВ, Д., 1944. *Русия, Босфорът и Дарданелите*. Дипломатическа студия. София.
- [28] КЕПОВ, Ив., 1933. *История на Княжество България (с 40 образи)*. София.
- [29] КИШКИЛОВА, П. Предпоставки за падането на либералното правителство през юни 1918 г. *Исторически преглед*, 1992, кн. 11–12.
- [30] КИШКИЛОВА, П. Кризисни моменти в управлението на Радославовия кабинет и падането му от власт през 1918 година. *Исторически преглед*, 1993, кн. 2.
- [31] КИШКИЛОВА, П., 1998. *България 1913 – кризата във властта*. София.
- [32] КУМАНОВ, М., 1991. *Политически партии, организации и движения в България и техните лидери (1879 – 1949)*. Кратък исторически справочник. София.
- [33] КУМАНОВ, М., 1993. Васил Радославов и неговите мемоари. In: Радославов, В. *България и световната криза*. София.
- [34] МАДЖАРОВ, М., 1932. *Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, писма, шифровани телеграми и поверителни доклади*. София.
- [35] МАДОЛ, Х., 2002. *Фердинанд, цар на българите. Мечтата за Византия*. София.
- [36] МАЛЕЕВ, Л., 1921. *Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 г. Документи, факти и спомени из дневника на Лука Малеев Малеев*. С предговор от Н. Жеков. София.
- [37] МАРИНОВ, Д., 1992. *Стефан Стамболов*. Част втора. София.
- [38] МАРКОВ, Г., 1995. *Голямата война и българският ключ за европейския погреб (1914 – 1916)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- [39] МАРКОВ, Г., 2006. *Голямата война и българската стража между Средна Европа и Ориента (1916 – 1919 г.)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- [40] МАХ, Р., 2002. *Балкански работи*. София.
- [41] НИКОЛОВА, В. Вътрешната политика на правителството на Ив. Ев. Гешов (март 1911 – май 1913). *Исторически преглед*, 1992, кн. 10.
- [42] ОМАРЧЕВСКИ, Ст., 1921. *Българските управници през Световната война. Факти и документи*. София.
- [43] ПАПАНЧЕВ, Ал., 1946. *Едно престъпно царуване. Фердинанд I цар на българите*. София.
- [44] ПЕКАРЕВ, Ю., 1929. *Моите политико-обществени спомени*. София.
- [45] ПЕТРОВА, С., 1922. *Из моите спомени*. София.
- [46] ПЕТРОВА, С., 1991. *Моите спомени*. София.
- [47] ПЕТРОВА, С., 2013. *Моите спомени*. София.
- [48] ПЕШЕВ, П., 1993. *Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението*

ни до днес. С бележки за живота ми. Чудо, видяно, преживяно. София.

[49] ПИПЕРОВ, Н., 1924. *България в световната политика на великите държави (1876 – 1924)*. София.

[50] ПЛАЧКОВ, Ив. П., 1994. „Из гънките на миналото“. *Спомени и впечатления*. Съст. Николова, В., Нончева, Е. София.

[51] ПЪРВАНОВА, Р. Отношенията между България, „Дисконто Гезелшафт“ и Междусъюзническата комисия (1919 – 1929). *Исторически преглед*, 1999, №2, с. 23-45

[52] РАДОЕВА, Сн., 2014. *Димитър Ризов – от Битоля до Берлин (1862 – 1918)*. София.

[53] РАДОСЛАВОВ, В., 1993. *България и световната криза*. София.

[54] РАДОСЛАВОВ, д-р В., 1993. *Дневни бележки (1914 – 1916)*. Съст. Илчев, Ив. София.

[55] САЗДОВ, Д., 2017. *Мисията на Фердинанд в България*. София.

[56] СТАМБОЛИЙСКИ, Ал., 1919. *Двете ми срещи с цар Фердинанд*. София.

[57] СТАНЧОВА, А., 1991. *Дворцови и дипломатически спомени (1887 – 1915)*. София.

[58] СТОЯНОВИЧ, П., 2012. *Известният непознат. Иван Стоянович – Аджелето (1862 – 1947)*. София.

[59] GEORGIEV, B. Attempt to create a Christian Democratic Party in Bulgaria at the end of World War I. In: *Studia Academika Šumenensia, Christianity in Southeastern Europe (Civilizational and Political Perspective)*, 2015, Vol. 2.